

ERZURUM GÜMRÜĞÜ'NÜN TEŞEKKÜLÜ VE TEKÂMÜLÜ (XVI-XVII. YÜZYILLAR)

BİLGEHAN PAMUK*

Giriş

Anadolu'nun en eski ve en büyük şehirlerinden birisi olan Erzurum; Fırat Nehri'nin yukarı havzasında geniş bir ovanın kenarında, Pallandöken Dağı'nın eteğinde meyilli bir sath üzerine tesis edilmişti. Erzurum'un Anadolu ile Kafkaslar, İran ve Trans - Kafkasya'nın bağlantısı konumunda bulunması, tarihi süreç içerisinde pek çok devlet gibi Osmanlıların da ilgisini çekti. XV. yüzyılda Anadolu'ya büyük ölçüde hâkim olan Osmanlılar, *İpek Yolu*'nun kuzey güzergâhını denetimleri altına almak için teşebbüse geçtiler. 1461 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nu ve 1473'de Akkoyunluları devre dışı bıraktıktan sonra Erzurum'a doğru ilerleyerek *İpek Yolu* üzerindeki nüfuzlarını arturdular. Buna karşılık Safevîler; İran, Irak ve Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Anadolu'ya doğru genişlediler¹. XVI. yüzyılın başlarında Safevîleri mağlup eden Osmanlılar, doğuda yayılmacı bir siyaset takip ettiler. Bu ilerlemenin sonucunda 24 Ekim 1517 ile Ekim 1518 tarihleri arasında Erzurum, Osmanlı hâkimiyetine alındı². Bölgedeki çatışmalar o denli etkiliydi ki 1520 yılında Erzurum; "*hâli ve harab olmağın timara virülmeyüb dâhil-i muhasebe değildir*" şeklinde tarif edilmişti³.

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Gaziantep/TÜRKİYE.

¹ "... Şah İsmail'in sit u savleti bir dereceye vardı ki "Acaba vilâyet-i Rûm'a bugün mi gelir ki veyahûd yarına veya obir güne mi kalır ki?" haefiyile tereddüd iderlerdi....", Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kütübü't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr*, c. I/II Kısım, (Haz. Ahmet Uğur - Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül - İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri 1997, s. 935.

² Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1999, s. 45.

³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (bundan sonra BOA.) *Tahrir Defteri* (bundan sonra TD.) 387, v. 436-439.

Erzurum, 1535 yılında Bayburt ve Kemah sancaklarından müteşekkil bir beylerbeylik olarak ihdas edildi⁴. Ancak Safevîler ile Gürcü Beyleri, başta Erzurum olmak üzere diğer stratejik merkezlere aralıksız saldırılarda bulundular⁵. Gerek Gürcüler, gerekse Safevîler açısından batı ile olan münasebetlerinde Erzurum, önemli bir kavşaktı. Gürcüler, Tiflis - Erzurum - Trabzon ile Tiflis - Erzurum - Halep istikametindeki *İpek Yolu* ticaretinden ciddi kazançlar elde etmekteydiler⁶. Keza Safevîler de Batılı ülkeler ile ticarî ilişkilerinde Tebriz-Erzurum hattını yoğun bir şekilde kullanmaktaydılar. Bu sebepten her iki kesim, Osmanlı hâkimiyetine şiddetle karşı çıktılar.

Osmanlı yönetimi doğudaki sınırlarının güvenliği için Erzurum'un müstahkem konuma gelmesine özen gösterdi. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Doğu'da yeni yapılanma içerisinde olan Osmanlılar, muhtemel bir Safevî saldırısının ana hedeflerinden olan Erzurum üzerinde durdular⁷. 1540 yılına ait resmî kayıtlarda, Erzurum'un imar ve iskânına çalışıldığı anlaşılmaktadır⁸. Özellikle Anadolu'ya giriş yapan kervanlar, Diyarbakır - Halep ya da Bursa - (Erzurum) - Tebriz yolunu takip ettiklerinden⁹ transit ticaretle uğraşan tüccarın Erzurum'da güvenli bir ortamda

⁴ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri*, s. 87-88.

⁵ "... şehri-i mezkûr serhâdde olmağla Kızılbaş ve Gürcü fetretinden ahalişi perakende olub nice zaman halî ve harab kalub ...", *BOA TD. 205*, s. 15; *BOA. TD. 199*, s. 3.

⁶ Manana Sanadze - Tamaz Beradze, "The Great Silk Road and Georgia", *1th International Silk Road Symposium 25-27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004, s. 188; Liana Beriashvili "The Role of Georgia in "Great Silk Road's" Trade and Caravan Movements", *1th International Silk Road Symposium 25-27 June Tbilisi/Georgia*, İzmir 2004, s. 77.

⁷ *BOA. Mühimme Defteri* (bundan sonra *MM.*) 29, s. 32,35,211; *BOA. MM. 30*, s. 38, 51, 228, 312, 593, 663; *BOA. BOA. MM. 31*, s.254, 467, 714, 736; Selanikli Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I (971-1003/1563-1595)*, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s. 117.

⁸ *BOA. TD. 205*, s. 15; *BOA. TD. 199*, s. 3-10; Dündar Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmar, İskân ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi I/1*, Erzurum 1970, s. 110.

⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1994, s. 63-65; Halil İnalçık, "Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 209; Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L' Empire Ottoman (XIVe - XVIe Siècle)* Ankara 1991, s. 59-60, 291, 330-331.

kalmaları için Veziriazam Rüstem Paşa tarafından, 1555 - 1560 yılları arasında müstahkem bir kervansaray yaptırılmıştı¹⁰.

Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü

Osmanlı Devleti'nde gümrük, iki devlet arasındaki sınırdan başka, kara ile deniz arasındaki ayrımı ifade etmekteydi. Bu sınır veya ayrımı geçen, yani karadan gelip deniz yolu ile giden ve denizden gelip karaya çıkan mal, hemen her yerde gümrüğe tabiiydi. Ayrıca şehir ve bölgeler arasındaki ticaretten de gümrük alınırdı¹¹.

Osmanlı idaresi altında Erzurum gümrüğünün ne zaman faaliyete geçtiği konusunda kaynaklarda kesin bir bilgi olmamakla birlikte XVI. yüzyılın son çeyreğinde gümrükle ilgili verilere rastlanmaktadır. 8 Mart 1574 tarihli belgede, Erzincan gümrük mukataası, Erzurum defterdarlığına ilhak edilmişti¹². Yaklaşık bir yıl sonra 1575'de ipek için Erzurum'dan gümrük vergisi tahsil edilmemesi istenmişti¹³. 1577'de Erzincan gümrük yetkilileri, gümrük vergisinin son üç aydan beri Erzurum'da alındığından dolayı zarara uğradıklarından yakınmışlardı. Bu durum üzerine mağduriyeti gidermek için gümrük vergisinin Erzincan'dan alınmasına karar verilerek sorun çözüldü¹⁴. Ancak bu tarihlerde Erzincan gümrüğü hakkında herhangi bir bilgi yoktur¹⁵. Netice itibarıyla Erzurum'daki gümrük, tıpkı Paşa Sarayı gibi iskânın yetersiz ve güvenliğin tam olarak sağlanmadığı tarihlerde şehirde değildi. Ancak daha sonra, muhtemelen XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Erzurum'daydı.

¹⁰ Hamza Gündoğdu, "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara 1989, s. 193.

¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük", *DİA XIV*, s. 263.

¹² BOA. MM. 23, s. 311.

¹³ BOA. MM. 23, s. 3.

¹⁴ "Erzurum beylerbeyine hükm ki sâbık Erzurum beylerbeyisi mektub gönderüb Erzincan gümrük mukata'asının üç aydan beri yolların kapalı olmasından işlemediği ve gümrük emini ile mübaşirleri gelüb fetihten beri gümrük Erzincandan alınmakta iken halen Erzurumda alınmasından mu'attal kaldığı 'arzını ricâ ettiklerini yazdığından kâdimden olduğu gibi aldurub mâl-ı miriyi zarardan korunması ....", BOA. MM. 30, s. 237.

¹⁵ *Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi* (bundan sonra *TKGMA*.) TD. 361, v.5.

Osmanlı yönetimi ticaretin kontrol altına alınarak vergilendirilmesinde önemli rolü olan gümrük bölgelerini birer mali birim olarak organize ederlerdi. Bu bağlamda Erzurum gümrüğü, teşekkül olunduktan sonra transit ticaretin daha kontrollü ve verimli işletilmesine çalışıldı¹⁶. Yeni yapılanma faaliyetleri kapsamında bir taraftan ticarî potansiyel artırılırken, diğer taraftan da ticarî bakımdan stratejik yerler kontrol altına alındı. Bu yaklaşım içerisinde, XVI. yüzyılın sonlarına doğru İran'da ortaya çıkan iç karışıklıklar, Osmanlılar açısından bulunmaz bir fırsat oldu. Osmanlı idaresi, 1578 ile 1590 yılları arasında uluslararası ticaretinin de önemli merkezlerinden Gürcistan, Şirvan, Luristan ve Tebriz'i ele geçirdi¹⁷. Barışın tesisinden bir yıl sonra, faal bir şekilde işleyen Erzurum gümrüğünün 9 550 akçe geliri vardı¹⁸.

Osmanlı idaresi, kendi topraklarında gerçekleştirilen *İpek Yolu* ticareti kapsamında elde edilen kazançları vergilendirerek hem hazine-yi hümâyunun hem de taşra yönetimlerinin ihtiyaçlarını karşıladı¹⁹. Bu anlamda Osmanlıların tutumu hakkında özellikle gümrüğe ait kayıtlardan fikir elde etmek mümkündür. Resmî kayıtlarda ipekten alınan gümrük vergisi, *Hâir-i Gümrük* ya da *Mizân-ı Hâir* olarak yer almaktadır. Gümrüğe gelen veya nakledilen her türlü mal ve ticarî eşyadan "*Amediye*" vergisi alınır. Eğer gelen mal ve ticarî eşya, Erzurum'da tüketilmeyerek başka bir mahalle sevk edilecek olursa "*Reftiye*" vergisi ödenir; Erzurum'da değerlendirilecekse "*Masdariyye*" vergisi verilirdi. Yabancı bir memleketten gelip de Erzurum'da sarf olunmayan malın başka bir yabancı memlekete sevk edilmesi durumunda ise "*Mürûriye*" vergisi tahsil olunurdu²⁰.

¹⁶ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006, s. 264-265.

¹⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 83-209; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay) İstanbul 1990, s. 346-352.

¹⁸ *TKGMA. TD. 361*, v.5.

¹⁹ Robert Mantran "XVI. ve XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", *Bellekten*, Cilt. LII, sayı. 201, Ankara 1987, s. 1437.

²⁰ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi I*, İstanbul 1328, s. 54-55; Mehmet Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 197-198; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi II*, İstanbul 1999, s. 583-586; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s. 400-401; Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989, s. 191; Neşe Erim, *Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, (İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul

Uluslararası ticaret kapsamında, gümrüğe ait kayıtlardan, Erzurum'daki ithal mallarla ilgili bilgi elde etmek de mümkündür. Buna göre; *ipek, kara kumaş, kadife, kemha, darayi, dülbend, hind elbiseleri, halı, keçe, post, samur, vaşak, nâfe-i kurd, telâtin, sâhtiyan, darçın, karanfil, şeker, fülful, ravend, çub-i çini, cevzi, çivid ve pamuk* gibi mamullerin ithal olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca *çuka ve boga* gibi kumaş ve bezden oluşan mallarla *kahve ve şeker* gibi tüketim mallarının Halep ve Şam'dan getirilmesi de ilgi çekici bir durumdur²¹.

Erzurum transit ticaret kapsamında sürekli mal akışı olduğu gibi, haliyle buradan da mal çıkışı gerçekleşmiştir. Erzurum'dan ihraç olunan mallar arasında; *papuç, çizme, bez ve sabun* gibi mamullerin olduğu belirlenmiştir²². Bununla birlikte, bilhassa İran'a giden tüccarın gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalay gibi madenlerden imal edilen malları götürmeleri kesinlikle yasaklanmıştır²³. Ancak talimatlara rağmen Erzurum üzerinden gizli yollarla madeni eşyalar, İran'a götürülmüştür²⁴. Zaman zaman Osmanlı idaresi, bizzat bu mesele üzerinde hassasiyetle durmuştur. Erzurum gümrük eminine İran'a giden tacirlerin gümüş para ve malzeme götürmemeleri için net bir şekilde emir verilmiştir²⁵. Osmanlı yönetiminin madeni eşyaların ihracını engellemesinin temelinde yatan etmen ülkede sınırlı miktarda madenlerin olmasıydı.

1984, s. 76-78, 134; Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı - İran Ticaret", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri (İstanbul 21-25 Ağustos)*, Ankara 1990, s. 571.

²¹ BOA. TD. 752, s. 6-8; Jean Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron Daubonne Qu'il a faites en Turquie en Perse et aux Indes I*, Paris 1676, s. 19; Joseph P. De Tournefort *A Voyage into Levant II*, London 1718, s. 195-196.

²² Hans George Majer, *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikayet Defteri)*, Von Jahre 1675 Österreichische National Bibliothek cod. mixt. 638 Wien 1984, s. 132b.

²³ BOA. MM. 5, 481; BOA. MM. 7, 113,705; BOA. MM. 30, 38; BOA. MM. 39, 128; "... siz ki vezir-i müşarüileyhsin ve kadı ve gümrükçisin badeleyem Erzurum tarafından 'Acem diyarına riyâl kuruş ile sim evani ve küllab geçirmek için muhkem yasag ve tenbih eyleyüb ....", BOA. MM. 99, s. 126.

²⁴ BOA.MM. 21, s. 216.

²⁵ "Erzurum valisi Vezir Ali Paşaya ve kâdısına ve gümrükçüsüne hükm ki hâla darbhâne-i 'amirede kat' için ziyâde sim iştirâsı lâzım gelmekle imdi siz ki vezir-i müşarüin-ileyhsin ve kadı ve gümrükçisin bade'leyem Erzurum tarafından Acem diyarına riyâl kuruş ile sim evânî ve küllâb geçirmek için muhkem yasag ve tenbih eyleyüb ....", BOA. MM. 99, s. 126.

Gümrüğün İşletimi

Osmanlı idaresi; özellikle büyük orduların teşkili, idamesi ve uzak mesafeli savaşlardaki yüksek maliyeti nedeniyle muazzam miktarlarda nakit paraya ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenmiş hazineye ait önemli gelir kaynakları mukataa olarak tanımlanmıştır²⁶. Mukataa, hazineye gelir temin eden bir müesseseydi. Konusu; maden ocağı, tuzla, darphâne, dalyan gibi gerçek bir işletmenin tasarruf hakkı veya gümrük, ispençe gibi bazı resim ve vergilerin tahsili olabilirdi.

Hazinenin gelir kalemlerinden ibaret olan bazı mukataalar, muayyen zamanlarda artırma ile satılırdı. Mukataaları, devlet muhasebesi dilinde, tahvil denen, umumiyetle üç yıllık bir süre ile işletmek ve istismar etmek hakkını alan kimselere âmil veya mültezim denir, tahvil aynı zamanda mukataaya zikredilen süre içinde tasarrufu da ifade ederdi²⁷.

Osmanlılar, gelir kaynaklarına ait vergilendirme prensibini temelde iki usul çerçevesinde gerçekleştirmişlerdi. Hemen her devlette görüldüğü üzere maaşlı memur kadroları ile vergilendirme yapılabildiği gibi özel müteşebbislere belirli şartlar dâhilinde vergi toplama işi devredilebilmişti²⁸. Malî ihtiyaçlar açısından vazgeçilmez bir metot olarak benzeri iktisadî şartlar içindeki bütün devletlerde az veya çok değişik şekilleri ile uygulanan iltizam usulü²⁹, Osmanlı Devleti'nde de kuruluşu takip eden yüzyıl içinde ortaya çıktı.

²⁶ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1993, s. 127.

²⁷ Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası cilt. XXIII, sayı. 1-2*, İstanbul 1962-1963, s.146.

²⁸ Mehmet Genç, "İltizam", *DİA XXII*, s. 154.

²⁹ Lüzum kökünden türeyen iltizam sözlükte; "gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma" gibi anlamlara gelmekteydi. Terim olarak ise özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine almasıydı. Hazinenin gelir kaynaklarından olan mukataaları, devlet muhasebesi dilinde tahvil denilen umumiyetle üç yıllık bir süre ile işletmek ve istismar etmek hakkını satın alan kimselere âmil veya mültezim denirdi. Sahillioğlu, "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", s. 146.

İltizam uygulaması, tımar sistemi ile bir bütünü meydana getirerek birbirini tamamladığı gibi aynı zamanda çatışan iki temel unsur olarak yan yana var oldu. İltizam usulünün oluşmasındaki temel faktör, devletin artan mas-raflarını karşılamak gayesiyle vergi haklarını süratle nakdî mekanizmasının içine katmak zaruretiydi³⁰.

Osmanlı yönetimi, bilhassa Doğu bölgelerindeki mukataa gelirlerini, doğrudan hazineye dâhil etmek yerine, *adem-i merkezîyetçi* bir tutum izleyerek mevcut masraflara tahsis etmiş ve böylelikle de muhtemel bir para sıkıntısının olmasını engellemeye çalışmıştı³¹. Tımâr sisteminin haricinde kalan bilhassa merkezdeki askerî görevliler, maaşlarının karşılanmasının için kendi bölgelerindeki mukataaları iltizam usulüyle değerlendirerek mevcut masraflarını karşılayabilmişlerdi³².

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Erzurum gümrük mukataası, kimi zaman emanet (*ber vech-i emânet*) kimi zaman da iltizam (*ber vech-i iltizâm*) olarak işletilirdi. XVII. yüzyılda değişen koşullar çerçevesinde, Erzurum gümrük mukataası genelde iltizam olarak tahsis edilirdi. Osmanlı Devleti'nin iktisadî anlayışı doğrultusunda genelde iltizama verilse de bu emanet olarak verilmediği anlamına gelmemektedir.

Gümrük Tarifesi

Osmanlı gümrük rejimi, vergilendirme prensibi olarak (*ad valorem*)'i yani malın değerine oranlayarak vergi miktarını belirleyen sistemi benimsemişti³³. Bu anlayış doğrultusunda genellikle devlet görevlisi veya gümrük mültezimi tarafından tespit edilen kıymet üzerinden (*ad valorem*) tahsilât gerçekleşirdi³⁴. Ancak uygulamada karşılaşılan zorluklar nedeniyle vergi oranlarının her mala tekabül eden fiili miktarları, her gümrük

³⁰ Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 102.

³¹ Halil İnalçık - Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1994, s. 65.

³² Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", s. 100.

³³ Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", s. 200.

³⁴ Halil Sahillioğlu, "1763'de İzmir Limanı İhracaat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt. II, sayı.8, İstanbul 1968, s. 53.

bölgesinde belirli periyotlarla ayrı ayrı hesaplanarak tespit edilen *spesifik* tarifelere göre tahsil edilirdi³⁵.

Osmanlı gümrük rejimi anlayışı doğrultusunda *ad valorem* olarak belirlenen Erzurum gümrüğünde, vergi oranlarının her mala tekabül eden fiili miktarları, kendi muntkasında ayrı ayrı hesaplanarak tespit edilen *spesifik* tarifelere göre tahsil edildiği görülmektedir. Nitekim Acem'den gelen her bir batman³⁶ harîrden³⁷ yani yaklaşık olarak yedi yüz seksen üç kg. ipekten birer riyâlî kuruş³⁸ (1 riyâlî kuruş 80 akçe)³⁹; kadife, kemha⁴⁰, darayî⁴¹, dülbend ve sâ'ir Hind kumâşlarından başlangıçta yirmide bir alınırken, daha sonra at yükü⁴² hesabına göre yirmi iki hasene⁴³ (3 960 akçe)⁴⁴ alınmıştı. Aynı şekilde İran üzerinden Erzurum'a gelen halı, keçe, post,

³⁵ M. Kütükoğlu, "Gümrük", s. 263.

³⁶ 1650 yılında bir batman 7,83 kg. karşılık gelmekteydi., Cengiz Kallek, "Batman", (*Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (bundan sonra *DİA*) V, s. 200.

³⁷ "Acemden gelen hârîr yükleri vezn olunub her bir batman hârîrden birer kuruş-ı riyâlî³⁷ resm-i gümrük alındığı üzere ol-vechle alınmak ferman olındı", *BOA. TD. 752*, s. 6.

³⁸ Osmanlı piyasasında iki tür kuruş tedavüldeydi. Tam veya tamam kuruş da denilen riyâlî kuruş İspanya'ya ait olup kamil kuruş denilen *esedî kuruş* ise Hollanda'mındı., Nezihî Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 344-345.

³⁹ "guruş-ı kâmil seksanar akçaya cârî olduğu" idi. *BOA. TD. 752*, s. 9.

⁴⁰ "Çözgüsü ve atkısı ipek, üst sıra atkısından ayrıca altın alaşımli gümüş veya doğrudan doğruya gümüşlü kılbadan dokunmuş ipekli kumaş", Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 352.

⁴¹ "Bir cins ipekli kumaş", M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s.345.

⁴² "1 at yükü 162.144 kg.", Halil İnalçık, "Yük (Himl) in the Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society*, Bloomington 1987, s. 434.

⁴³ Osmanlı altın parası olan sikke-i hasenenin kaç akçeye karşılık geldiği hususunda, Ö. L. Barkan, 1626-1629 yıllarında 1 altının 180 akçeye; M. Kütükoğlu, 1627'de 180 akçe; Ş. Pamuk, 1628'de 210 akçe; N. Aykut, 1628'de 180-200 akçeye ve Said Öztürk, 1628'de 120 akçeye tekabül ettiğini ifade etmişlerdi., Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleken*, XXXIV/135, Ankara 1970, s.577; M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s.33; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s.150; Nezihî Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri", s. 358; Said Öztürk, *Askeri Kassam Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul 1995, s. 242.

⁴⁴ Bir altının akçe karşılığı hususunda farklı görüşler olmakla birlikte 180 sayısı esas alınmıştır.

samur, sahtiyan⁴⁵, attâr ürünlerinden darçın, karanfil, şeker fülful, râvend⁴⁶, çûb-ı çîni⁴⁷, cevz-i bevvâ⁴⁸ ile hırdavatın her yirmi kuruşundan bir kuruşunun gümrüğe verilmesi uygun görülmüştü.

Acem'den gelen a'lâ çividin⁴⁹ her bir batmanından seksen sekiz akçe ve ednâsından altmış dört akçe ve pamuğun her bir yükünden bir kâmil kuruş (70 akçe)⁵⁰ vergi alınmasının yanı sıra Bitlis ve muhtelif diyârdan gelen mazı⁵¹ yüklerinin her bir yükünden kırk akçe tahsil edilmesine hüküm verilmişti.

Gümrüğe Bağlı Mukataalar

Osmanlı Malîyesi tarafından coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenmiş, hazineye ait önemli gelir kaynağı olarak tanımlanan mukataa⁵², malî yapısı içerisinde tek bir kalemden oluşabildiği gibi, birden fazla kalemden de meydana gelebilmekteydi⁵³. Her gümrük merkezi, kendi dairesi içindeki şehir ve merkezlerde yer alan *ihlîsâb*, *damga*, *beytü'l-mâl* vb. gibi çoğunluğu nakdi olan birtakım gelir kalemleri ile bir arada, müstakil vergi birimi anlamında birer “mukataa” teşkil etmekteydi. Hemen hemen hiçbir yerde ve hiçbir zaman timar ve zeamet olarak tahsis edilmeden, doğrudan doğruya merkezi devlet hazinesinin nakdî gelirleri arasında yer alırdı⁵⁴.

⁴⁵ “Terbiye edilmiş keçi derisi veya dana gönü”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 359.

⁴⁶ “Müşhil ve midevi olarak basur tedavisinde kullanılan bir kök”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 359.

⁴⁷ “Kaynatılmış suyu veya dövülmüş tozu mayasıl vs. hastalıklarda kullanılan bir madde”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 345.

⁴⁸ “Küçük Hindistan cevizi”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 344.

⁴⁹ “Hindistan'dan gelen bir tür boya”, Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 182-183.

⁵⁰ Şevket Pamuk, “Kuruş”, *DİA XXVI*, s. 458.

⁵¹ “Ak meşenin üzerinde hasıl olan bir ur olup debbağlık, boyacılık ve tıpta kullanılan bir madde”, M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi*, s. 355.

⁵² Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 3.

⁵³ Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Darbhâne Mukataaları”, s. 148.

⁵⁴ Genç, “Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi”, s. 200.

Erzurum gümrüğü, her gümrük merkezi gibi kendi dairesi içinde yer alan gelir kalemleri ile bir arada müstakil bir vergi birimi mukataa durumundaydı. Gümrük; *İhtisâb, Kassâbiyye, Darphâne, Boyahâne, Beytü'l-mâl-ı 'Âmme ve Hâssa, Maden-i Ardanuç* gibi kendisine bağlı ikinci derece mukataalardan meydana gelmişti⁵⁵.

Gümrüğe tabi ihtisab mukataası ile ilgili olarak “*Acemden gelen ipek yükleri açılıb Erzurum bazarında satılırsa ihtisâb eminleri üzerine varub vezn itdirüb her bir batman hârirden buçuk kuruş mirî için resm-i mizân-ı ihtisâbiye alındığı üzre dahi ol-minval üzre alınmak ferman olındığı*”⁵⁶ tarifesi tespit edilmişti. Bu tari-feye göre; 7,83 kg. ipek için 40 akçe ihtisab vergisi ödenirdi.

“*Acemden gelen ipek yükleri vezn olunub gümrüğü alındıktan sonra her bir batman hârirden mirî için rûb kuruş resm-i kassabiye alındığı üzre ol-vechle alınmak fermân olındı*” ifadesinde açıkça belirtildiği üzere 7,83 kg. ipek için 20 akçe kassabiye adı altında vergi de verilirdi⁵⁷.

Gümrüğün Gelişimi

XVII. yüzyıldaki Osmanlı-Safevî mücadelesinin en önemli nedenle-rinden *ipek*⁵⁸, Erzurum gümrüğünün hayatî gelir kaynağıydı. *İpek Yolu*, batı dünyasının ihtiyaç duyduğu ipeği elde etmek için Orta Asya'nın büyük çöllerinden, yüksek dağlarından ve uçsuz bucaksız bozkırlarından geçerek, doğuya yönelen kervanlarının taşıdıkları ipekten dolayı, isimlendirdikleri ticaret yoludur. Başlangıçta Çin'den Akdeniz'e kara ve deniz olmak üzere genelde iki koldan ulaşan *İpek Yolu*, zamana ve şartlara bağlı olarak sonradan açılan ikinci derecedeki yollarla ticarî bir yol şebekesi haline geldi. Batı Asya ve Akdeniz'e kadar uzanan 6.400 km. uzunluğundaki *İpek Yolu*'nun en eski güzergâhları Çin'den başlayarak Afganistan ve İran üzerinden Akdeniz'e ve buradan batılı ülkelere ulaşırdı⁵⁹.

⁵⁵ B. Pamuk, *XVII. Yüzyılda Erzurum Şehri*, s. 200.

⁵⁶ BOA. TD. 752, s. 7.

⁵⁷ BOA. TD. 752, s. 8.

⁵⁸ Halil İnalçık, “The Ottoman Economic Mind and Aspect of the Ottoman Economy”, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy Collected Studies*, London 1978, s. 213-214.

⁵⁹ Hans Wilhemn Haussing, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Karayerli), İstanbul 2000, s. 92-100; Albert Howe Lybyer, “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”,

Bursa ve Halep gibi ticaret merkezlerine karşı, İzmir'in ön plana çıkmasıyla tüccar taifesi,⁶⁰ Tebriz - Erzurum hattından ilerleyen Tokat - Ankara - Afyon - İzmir güzergâhını tercih etti⁶¹. Uzun mesafeli bir yol olmasına karşılık, uluslararası ticaret yapan tüccarın, bu yolu tercih etmesinde İzmir'in cazibesinin yanı sıra diğer güzergâhlara göre daha güvenli ve daha düşük gümrük vergisi alınmasının etkili olduğu söylenebilirdi. Tebriz - Erzurum - İzmir istikametindeki ticaretin canlı bir şekilde devam etmesi, elbette Erzurum'daki ticarî potansiyeli olumlu yönde etkilemiştir.

Doğudan gelen kervanların uğrak noktasındaki Erzurum, Osmanlı - Safevî mücadelesinden olumsuz etkilense de ticaretin devam ettiği gümrük kayıtlarından anlaşılmaktadır. Osmanlılar açısından kıymetli bir gelir kaynağı olan ipek, dolayısıyla *İpek Yolu*'nun kontrolü için Safevîler ile mücadele, 1639 yılında imzalanan *Kasr-ı Şirin Antlaşması*'na kadar aralıksız sürdü⁶².

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İstanbul ve İzmir'den sonra üçüncü büyük gümrüğü, şehrin kuzey kesimindeki Gürcü-kapı varoşundaydı⁶³. Günümüzde ise Yeğen-ağa mahallesinde Gümrük Camii'nin karşısındaki Gümrük otelinin yanında bulunan yapı, oldukça yıpranmış bir durumdadır.

18 Ekim 1601 ile 17 Eylül 1602 tarihleri arasında Erzurum gümrüğünün geliri 2 822 460 akçeydi⁶⁴. 1603'de Şah Abbas'ın Osmanlı

(Çev. Necmi Ülker), *Tarih İncelemeleri Dergisi III*, İzmir 1987, s. 141-157; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *DİA XXII*, s. 369-372; Anna A. Ierusalimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", *Türkler III*, Ankara 2002, s. 243-244; Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", (Çev. Mehmet Tezcan), *Türkler III*, Ankara 2002, s. 224-225.

⁶⁰ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, (Çev. Aysen Anadol - Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1995, s. 44-47; Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem 1998, s. 115-116.

⁶¹ İnalcık - Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 245.

⁶² Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 21; Feridun Emecen, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), *Cilt I*, İstanbul 1994, s. 47-49.

⁶³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, s. 214.

⁶⁴ BOA. Maliyeden Müdevver Defter (bundan sonra MAD.) 5568, s. 258-260.

topraklarına ani tecavüzü ile savaş çıktı⁶⁵. Savaşın patlak vermesiyle Erzurum'daki ticaretin nasıl etkilendiği hususunda tatminkâr bir bilgi yoktur. 1603 yılına ait Erzurum eyâletinin muhasebe kayıtlarında gümrük mukataasının dört aylık geliri; 34 812 akçeydi⁶⁶. Osmanlılar, saldırı karşısında hemen toparlandılar ve gerekli tedbirleri aldılar. Bu arada Erzurum'daki mukataa gelirlerinde kayda değer bir düşüş görülmektedir. Durumun vahameti karşısında öncelikli olarak mukataalar teftiş edildi. İltizam olarak tahsis edilen gümrük, emanet olarak verildi⁶⁷.

Devlet, bilhassa doğu bölgelerindeki mukataa gelirlerini doğrudan hazineye dâhil etmek yerine, *adem-i merkezîyetçi* bir tutum izleyerek mevcut masraflara tahsis etti. Böylelikle muhtemel bir para sıkıntısı engellendi⁶⁸. Timar sisteminin haricinde kalan ve özellikle merkezde bulunan askerî görevlilerin maaşları, kendi bölgelerindeki mukataalardan karşılandı⁶⁹. Genelde iltizama verilen Erzurum gümrük mukataası, şehirdeki askerî personelin maaşlarına ayrıldı⁷⁰. Safevîlere karşı tedbirler alınmasına rağmen beklenmedik savaş ciddi anlamda buhranlara neden oldu. Öyle ki mukataa gelirlerindeki düşüşten ötürü askerlerin maaşları ödenemedi⁷¹.

Safevîlerle savaş, zaman içerisinde Erzurum'daki ticareti olumsuz yönde etkiledi. Daha savaşın ilk yıllarında gümrük gelirleri azaldı. Ancak ilerleyen zaman içerisinde alınan tedbirler sayesinde mukataa gelirlerinde sürekli bir artış yaşandı. 1606'da 2 600 000 akçe, 1607'de % 28'lik artışla 3 333 333 akçe, 1608'de % 20'lik artışla 4 000 000 akçe ve 1609'da ise %

⁶⁵ Par K. Kostaneants, "Erzeroum Ou Topographie De La Haute Armenie-De Hakoub Karnets: (XVII. Siecle)", *Journal Asiatique tome XIII*, Paris 1919, s.301; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 264.

⁶⁶ BOA. MAD. 5568, s. 265-266.

⁶⁷ BOA. Kamil Kepeci Ahkam Defteri (bundan sonra KKA.) 70, s. 663.

⁶⁸ İnalcık - Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 65.

⁶⁹ Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", s. 100.

⁷⁰ BOA. Bâb-ı Defteri Erzurum Hazinesi Dosya Kısmı (bundan sonra D. BŞM. ERH. Dos.) 1-2,1-8,1-9,1-10,1-11; D. ERH. Dos. 2-1,2-2,2-3,2-5; BOA. MM. 84, s.21; BOA. Bâb-ı Defteri Erzurum Gümrüğü Dosya (bundan sonra D. BŞM. ERG. Dos.) 1-2,1-3,1-4,1-5,1-6,1-7,1-9,1-10,1-12,1-13,1-14,1-17,1-20; BOA. Ali Emiri (bundan sonra AE.) IV. Murad 131; BOA. MAD. 9829; s.32; BOA. MAD. 3458, s.11; BOA. MAD. 2765, s. 212.

⁷¹ "... mevâcib için Erzuruma gelen Ahsha kulu ikide birde cemiyet idüb defterdâr üzerine guliivo ve hücum idüb hilâf idüb inzâ' eyledikleri i'lâm olundu ....", BOA. KKA. 70, s. 663.

12,5'lik yükselişle 4 500 000 akçe gelir elde edildi. 17 Kasım 1609 ile 11 Mart 1610 arasındaki dört ayda gümrük mukataasının geliri, 12 400 akçeydi⁷².

XVII. yüzyılda ipekli dokuma sanayinin gelişimiyle İngiltere, Fransa, Hollanda ve Venedik gibi devletler, ihtiyaç duydukları ipeği genelde Osmanlı pazarlarından karşıladılar. Bu uluslararası ticaret, özellikle Osmanlı hazinesi için ciddi bir gelir kaynağı teşkil ettiğinden, ticaretin aksamadan devam etmesine özen gösterilirdi. Ancak *İpek Yolu* üzerindeki giderek artan Osmanlı nüfuzu, Safevîler nezdinde memnuniyetsizlikle karşılandı⁷³.

İpek Yolu ticaretinde eskisi kadar etkin olamayan Safevîler, I. Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde bu görüntüyü değiştirmek için harekete geçtiler. Şah Abbas, öncelikli olarak kaybettikleri ticarî merkezleri yeniden elde etmeyi amaçladı. Bu amaçla Tebriz'i ele geçirdi. Abbas, bununla da yetinmeyerek ilk defa çok cüretkâr bir girişimde bulundu. Osmanlıları *İpek Yolu* ticaretinden men etmek amacıyla, güzergâhı değiştirerek alternatif ticaret yolları oluşturdu⁷⁴.

1608 - 1611 yılları arasında mukataa için senelik 4 000 000, üç yıl için 12 000 000 akçe ödemeyi taahhüt eden emin, iltizam hakkını aldı⁷⁵. Savaşın sonlarına doğru 1611'de gümrüğün geliri 4 500 000 akçe⁷⁶ ve 1612'de 5 000 000 akçeye ulaştı⁷⁷.

Üç yıl süren Osmanlı - Safevî barışı, Şah Abbas'ın taahhüt ettiği 200 yük ipeği vermemesi üzerine sona erdi⁷⁸. 1615 yılında savaşın tekrar

⁷² BOA. *Kamil Kepeci Ruznamçe Defteri* (bundan sonra *KKR.*) 1898, s. 4-12.

⁷³ Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Bellekten XV/ 60*, Ankara 1951, s. 664-675; İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspect of the Ottoman Economy", s. 213-214.

⁷⁴ R. W. Ferrier, "An English View Of Persian Trade in 1618", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 18, 1975, s.182-197; Faruk Sümer, "Abbas I", *DİA I*, İstanbul 1988, s. 19.

⁷⁵ BOA. *MAD. 5568*, s. 203-210.

⁷⁶ BOA. *MAD. 5568*, s. 190.

⁷⁷ Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.

⁷⁸ Mustafa Naima Efendi, *Naima Tarihi II*, İstanbul 1280, s. 136.

başlaması ile Erzurum ve havalisi yine çatışma sahası içerisinde kaldı. Mukataanın savaştan önce yani 1614'de 4 500 000 akçe yıllık geliri vardı⁷⁹. Ancak savaş süresince ne kadar geliri olduğu hususunda bir bilgi yoktur. Bununla birlikte 18 Mart - 12 Temmuz 1617 arasında yaklaşık dört ayda gümrüğün geliri 1 534 792 akçeydi⁸⁰. 1619'da barış tesis edilmiş olsa bile gümrük, savaştan önceki potansiyeline ulaşamadı. Şah Abbas'ın ipek yolu güzergâhını değiştirme gayretleri, Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkiledi. Hatta devrin önemli ticaret merkezlerinden Halep'te dahi bu kriz hatırı sayılır ölçüde hissedildi⁸¹. Osmanlı ekonomisinde yaşanan ticarî durgunluğun Erzurum'a da yansıdığı gümrük kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1621 yılında gümrüğün 4 400 000 akçe geliri olduğu görülmektedir⁸².

XVII. yüzyılın ilk yarısında Sultan II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesiyle birlikte Anadolu'da meydana gelen kargaşa, Erzurum eyâletinde büyük bir galeyana dönüştü. 1621 - 1628 yılları arasında Abaza Mehmed Paşa'nın liderliğindeki isyan, merkezî otoritenin güçlü olmaması ve Safevîler ile olan mücadeleden dolayı çözümlenemedi. Sultan II. Osman'ın intikamını alma düşüncesinde olan Abaza Mehmed Paşa üzerine ordular sevk edildi ve bir ara affedilerek yeniden beylerbeyi olarak Osmanlı idarî kadrosuna dâhil edildiyse de kısa süre içerisinde ikinci defa isyan etti. İlki kadar taraftar toplanamayan isyanda, Osmanlı idaresi, Abaza meselesini kesin olarak çözmek üzere Veziriazam Hüsrev Paşa'yı görevlendirdi. Vakit kaybetmeksizin harekete geçen Hüsrev Paşa, 1628'de şehri dört bir taraftan kuşattı. Hazırlıksız yakalanan Abaza Mehmed Paşa, kuşatmadan kurtulamayacağını anladı ve Erzurum kalesini veziriazama teslim etti. Böylece uzun yıllar devam eden isyan sona erdirildi⁸³. Mehmed Paşa ayaklanma sırasında gümrük mukataasını

⁷⁹ Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.

⁸⁰ BOA. MAD. 7343, s. 10-25.

⁸¹ Bruce Master, "Aleppo: Ottoman Empire's Caravan City", *The Ottoman City between East and West*, Cambridge 1999, s. 32.

⁸² Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.

⁸³ BOA. Bâb-ı Âsâfi Ruûs Kalemî (bundan sonra A.RSK.) 1498, s. 31; Münecimbaşı Ahmed Dede Efendi, *Sahâifü'l-Ahbâr II*, İstanbul 1285, s. 665; Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi, *Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil) II*, (Haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, s. 773-875.

doğrudan kendi kontrolü altına alması muhtemeldir. Nitekim 1622 ile 1628 tarihleri arasındaki hazine kayıtlarında gümrük mukataasıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1628 yılında isyanı sona erdiren Osmanlı hükümetinin işi bitmemiş ve Veziriazam Hüsrev Paşa, Erzurum'da birtakım düzenlemelere giderek gümrükle ilgilenmişti⁸⁴. Hüsrev Paşa tarafından tertip edilen kanunnâmeyle eski düzen yeniden tatbik edilmişti⁸⁵. Yeni uygulamaları takiben 1629'da gümrüğü işletmesi için Halep'ten Sanos Çelebi davet edilmişti⁸⁶. 19 Ekim 1629 ile 6 Ocak 1630 tarihleri arasındaki 2 - 3 aylık bir süre zarfında muka-taanın geliri; 1 062 150 akçeye yükselmişti. Yıllık gelir ise 3 600 000 akçe olarak kaydedilmişti⁸⁷.

Mültezim Sanos, mukataanın gelirini yaklaşık % 100 arttırdı. Uzun zaman süren savaşların sona ermesi ile birlikte ortaya çıkan huzur ortamını değerlendiren ve ikili ilişkileri kuvvetli olan Sanos, iltizam olarak tasarruf ettiği gümrüğün bağlı mukataalarla⁸⁸ birlikte, 1631'de yıllık geliri 80 000 kuruş / 8 000 000 akçeydi⁸⁹. Sanos, 1632 ile 1636 yılları arasında senelik 80 000 kuruş / 8 000 000 akçeye mukataanın iltizam hakkını yeniden elde etti⁹⁰. Sanos'un tasarrufunda olan gümrük, Osmanlı idaresi için en kritik anlarda çok önemli fonksiyonları yerine getirdi. Keza, Revan seferi esnasında askerinin maaşları ve muhtelif masraflar için mukataadan istifade edildi⁹¹.

⁸⁴ BOA. MAD. 752, s. 6-7.

⁸⁵ *Vezir-i a'zam ve sadr-ul-ekrem Hazret-i Hüsrev Paşa edâme'llahü teâlâ iclâlehü bin otuz sekiz senesinde gümrük-i harîr ve ihtisâb-ı Erzurum ve tamgâ-yı siyah ve sâ'ir rüsumât min-ba'd bu vecihler alınsun deyü ta'yîn ve tahsîs buyurup tuğrâ-yı hümayûn ile Erzurum çarşısına vaz' eyledikleri kanunnâmedir*, BOA. MAD. 752, s. 6-7.

⁸⁶ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 153-154.

⁸⁷ BOA. KKR. 1926, s. 5-10; Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.

⁸⁸ İhtisâb, Kassâbiye, Darphâne, Boyahâne, Beytü'l-mâl-ı 'amme ve hassa, Ardanuç madeni idi.

⁸⁹ BOA. AE. IV. Murad 131.

⁹⁰ BOA. MAD. 9829, s. 12, 14, 123, 125; BOA. MAD. 7382, s. 6-35; BOA. MAD. 4383, s. 26, 114, 160; BOA. MAD. 3779; s. 1-2; BOA. AE. IV. Murad, 304.

⁹¹ BOA. MAD. 3458, s. 11, 17, 43.

XVII. asırda Erzurum Şehri'ndeki gümrükten elde edilen gelirlerden ticaretin ne denli canlı cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Mevkisinin yanı sıra kervanlar için güvenli olmasından dolayı transit ticaret ile uğraşan tüccar, Erzurum'a gelmeyi tercih etmişti. 1632 yılında bir ticaret kervanıyla gelen Tavernier, tüccarın gümrükte oldukça sıkı bir denetimden geçtiğine ve onlara karşı adaletli davranıldığına dikkat çekmektedir⁹². Gümrük işlemleri sırasında tüccarın mağdur edilmemesine özen gösterildi⁹³. Tüccar ve bazirganlar, genellikle transit ticaretin yoğun olarak devam ettiği şehir dışındaki mahallelerde kaldılar. 1642 yılında bazirganların ikametleri için Ali Paşa mahallesinde 31 hâne tahsis edilmişti⁹⁴. Erzurum'un ticarî hayatını yakından bilen Evliya Çelebi, Arabistan (Arab), İran (Acem), Hindistan (Hind), Sind, Çin, Hıta ve Hoten (Doğu Türkistan)'den gelen bazirganların, Gürcü-kapı mahallesinde kaldıklarına işaret etmişti⁹⁵.

1638 yılında Erzurum gümrüğünün tahsisi noktasında ilginç gelişmeler yaşandı. Gerçi Bağdat seferinde gümrük mukataası Sanos'a yılda 8 000 000 akçeye tahvil oldu. Ancak gümrüğün gelir durumu dikkat çektiğinden olsa gerek Muharrem Bey, hazineye müracaat ederek daha yüksek bir teklif ile mukataanın tasarruf hakkını almayı çalıştı⁹⁶. Gerçi iltizam sisteminde mültezimlerin aşırı kâr elde etmemeleri noktasında bu tarzda uygulamalar olası bir durumdu⁹⁷.

Muharrem Bey, Sanos zamanında geliri olağanüstü artan gümrüğün, iltizam hakkının kendisine verildiği takdirde yılda 9 600 000 akçe ödeyeceğini taahhüt etti. Bu teklife karşı Sanos'un da farklı bir rakam önermemesi üzerine Osmanlı hazinesi, Muharrem Bey'in teklifi kendisi

⁹² Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, s. 19.

⁹³ BOA. MM. 7, s. 928.

⁹⁴ "Erzurum kal'asının hâricinde olan mahallâta bazı kîmeseler kendüler sâkin oldukları evlerinden gayri bazirgana kiraya virdikleri hânelerden mahallere ta'yîn olan hânedan başka hâne başına yigirmişer akça avârz virmek üzre deftere şerh virdiği avârz mübaşiri avârz cem' itdikçe ma'an cem' ildi", BOA. MAD. 5152, s. 53.

⁹⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, (Haz. Zekeriyya Kurşun, Seyyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul 1999, s. 108.

⁹⁶ BOA. MAD. 2841, s. 73.

⁹⁷ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003, s. 3.

açısından uygun bularak mültezimlik hakkını verdi⁹⁸. Özellikle Bağdat seferinin masraflardan ötürü para ihtiyacı had safhaya ulaşmıştı. Bu nedenle en küçük fırsatlar dahi göz ardı edilmedi.

Muharrem Bey, dört ay boyunca ödemeyi taahhüt ettiği meblağdan, hazineye bir akçe dahi vermedi. Bunun üzerine 27 Kasım 1638'de mukataa, Muharrem Bey'den alınarak geçici bir süre için defterdarın idaresine bırakıldı⁹⁹. İltizam olarak verilinceye kadar mukataanın bütün işleri bizzat defterdar tarafından yürütüldü¹⁰⁰. Bu süre içerisinde 21 Temmuz - 23 Eylül 1639'da mukataanın geliri; 48 159,5 kuruş / 4 815 950 akçeydi¹⁰¹. Bağdat seferinde de gümrük mukataasından yararlandı. *İntihâ-yi serhâdd-ı Acem*'den Bayezid, Şosik, Makü, Koniye, Ahıska, Hirtus, Magazberd ve Kars kalelerinin maaş, zahire ve mühimmat gibi çeşitli masraflar karşılandı¹⁰².

1643 yılında gümrük mukataasının mültezimi, Bedros'du¹⁰³. 1644'deki "sıvış yılında"¹⁰⁴ mukataa, defterdar ile şehir halkından birisinin idaresine verildi¹⁰⁵. Hazinenin sıkıntı yaşadığı hatta veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın katledilmesine sebep olan buhranda¹⁰⁶, gümrük mukataasının 10 Mayıs 1644 ile 7 Şubat 1645 tarihleri arasındaki geliri, 16 421 kuruş / 1 313 807 akçeydi¹⁰⁷. 1645'de mukataanın iltizam hakkını yine Bedros elde etti¹⁰⁸ ve 1645 - 1647'yi ihtiva eden üç sene süresince

⁹⁸ Muharrem Bey, 7 Temmuz 1638 yılında mültezim olmuştur, *BOA. MAD. 2841*, s. 73.

⁹⁹ *BOA. MAD. 2841*, s. 143.

¹⁰⁰ *BOA. MAD. 2841*, s. 145, 148, 151.

¹⁰¹ *BOA. MAD. 420*, s. 2-22.

¹⁰² *BOA. MAD. 3443*, s. 38, 47, 63-64, 68, 72, 75, 173, 186, 205, 223; *BOA. MAD. 2841*, s. 89, 94, 114.

¹⁰³ *BOA. MAD. 2475*, s. 5.

¹⁰⁴ Ay takvimi (Hicrî) ile güneş takvimi (Miladî) arasındaki 11 günlük farkın 33 yıl sonunda hazinenin maaş ödemeleri için fazladan bir yıla karşılaştığında o yıla verilen isimdir., Halil Sahillioğlu "Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt. XXVII, s. 1-2, İstanbul 1969, s. 75-81.

¹⁰⁵ *BOA. MAD. 2475*, s. 36.

¹⁰⁶ Sahillioğlu, "Sıvış Yılı", s. 93.

¹⁰⁷ *BOA. MAD. 16104*, s. 1-6.

¹⁰⁸ *BOA. MAD. 2475*, s. 233.

mukataanın mültezimiydi. Gümrük ve bağlı mukataalar¹⁰⁹ için peşin 40 000 kuruş / 3 200 000 akçe, senede 92 250 kuruş / 7 380 000 akçe ödedi¹¹⁰. 14 Haziran 1647'de 10 000 kuruş peşinat ödeyen İbrahim mültezimliği elde etti¹¹¹.

1644 yılındaki sıvış yılı krizinde hazine, mukataalar üzerinde birtakım yeni düzenlemeler yaparak yıllık gelirlerini artırdı. Nitekim yeni uygulama ile 1645'de Erzurum gümrük mukataasının yıllık geliri % 15 arttı. Ancak bu durum akçe bazında değerlendirildiğinde daha farklı bir tablo ile karşılaşılmaktadır. 1631 ile 1635 yılları arasında bir kuruşun 100 akçe, 1636 ile 1638 arasında 120 akçe ve 1645'de ise 80 akçe olduğu göz önüne alındığında mukataa gelirinin akçe bazında düşmüştür. Girit seferine kadar mukataanın gerek akçe ve gerekse kuruş bazındaki gelirinde fazla bir değişiklik olmadı. Ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısında müttefik devletlerle yapılan savaşlarda hazine; Erzurum gümrük mukataasında birtakım ayarlamalarda bulunarak yıllık geliri artırdı.

Sultan İbrahim'in tahttan indirilerek yerine Sultan IV. Mehmed'in tahta çıktığı bunalımlı devrede, 25 Ekim 1648 ile 20 Mart 1649 tarihleri arasındaki beş ayda gümrük mukataasının geliri 33 868 kuruştur¹¹². 1650 ile 1652 tarihlerinde yıllık geliri 92 250 kuruş olan mukataanın mültezimliği için Bedros ile İbrahim arasında kıyasıya bir mücadele yaşandı¹¹³. 22 Temmuz 1652'de 20 000 kuruş peşinat ödeyen İbrahim, rekabetten galip çıktı¹¹⁴. Gerçi İbrahim'in üstün taraf olarak ayrılmasında Bedros'un son zamanlarda yaptığı hareketlerin etkisi fazlaydı. Gümrük malını zarara uğratması, tüccar taifesinin serzenişleri, askerinin maaşları için tahsis edilen meblağları zamanında ödemesi ve gümrük görevlilerinin tahsisatını vermemesi, gümrüğü deruhte etme şansını ortadan kaldırdı¹¹⁵.

¹⁰⁹ Kassâbiye, İhtisab, Boyahâne, Beytü'l-mal'ı amme ve hassa, Pençik ve Ardanuç madeni bağlı mukataalardı.

¹¹⁰ *BOA. MAD. 2765*, s. 40-41, 43, 74-75, 121, 146.

¹¹¹ *BOA. MAD. 4402*, s. 97.

¹¹² *BOA. MAD. 16097*, s. 1-9.

¹¹³ *BOA. KKA. 72*, s.287; *BOA. MAD. 2737*, s. 23, 130.

¹¹⁴ *BOA. MAD. 2737*, s. 142.

¹¹⁵ "... mal-ı mukata'aya kesr tertib idikten gayri tüccâr tâifesine dahi ziyâde ta'addi eyleyüb ve serhadd-ı mânsüredeki berât ile kıl'a neferâtının müstehak oldukları ulûfelerin edâ eylemedükden gayri

1667 yılında Girit seferiyle meşgul olduğu sıralarda mukataa; peşinatı 32 000 kuruş olup senelik 96 094 kuruşa iltizama verildi¹¹⁶. Savaşın devam ettiği, 1667 ile 1668'de mukataa, 96 094 kuruşa mevcut mültezimin uhdesindeydi¹¹⁷. 1669 ile 1670'de ise mukataanın geliri % 15'lik bir düşüşle 81 300 kuruş / 9 756 000 akçeye geriledi¹¹⁸.

Hem Lehistan hem de Avusturya ile savaşın sürdüğü 1672 ile 1673 yıllarında senelik 96 094 kuruş / 11 526 480 akçe geliri olan mukataa, mültezim tarafından işletildi¹¹⁹. Savaşın devam ettiği ve sefer masrafları için paraya ihtiyacın olduğu 1674 ile 1677 tarihleri arasında mukataanın senelik geliri 96 094 kuruş / 11 526 480 akçe olup Hasan Ağa'nın idaresindeydi¹²⁰.

Gümrük mukataasının Hasan Ağa'ya tahvil olduğu 1677 siviş yılıydı. Sorunun yaşandığı sırada hazinenin 637 206 348 akçe masrafı olmasına karşılık, 612 528 960 akçe geliri vardı¹²¹. Açığı kapatmak için ülkedeki bütün kaynaklar seferber edildi. Erzurum gümrük mukataası da aynı anlayış içerisinde değerlendirildi. Nitekim mukataa akçe bazındaki en yüksek gelirine ulaştı.

Avusturya'ya harp ilan edilmesi ve 1683'de Viyana'daki muvaffakiyet-sizliğin faturası Osmanlılar için ağırdı. Başarısızlıktan cesaret alan batılı devletlerin ittifakı karşısında zor durumda kalan Osmanlılar, sefer ve askeri harcamaların giderek artması neticesinde ortaya çıkan nakit ihtiyacını vergi kaynaklarından azami ölçüde yararlanarak gidermeye çalışmışlardı. Bu sıkıntılı süreç içerisinde gümrük mukataasının 1688 ile 1690 yıllarına ait gelirleri bütün tafsilatı ile ayrı ayrı hesaplandı. 1688'de

vazîfehórân ve du'agûyan ve küttâb ve hüddâm mevâcibleri edâ eylemedüklerinden ma'ada ürsâliye malından teslîm eylemekde ihmâl eyleyüb..., BOA. MAD. 2737, s. 142.

¹¹⁶ BOA. MAD. 2742, s. 116.

¹¹⁷ "... Cezîre-yi Giritde ordu ve hümayûnuna 'arzuhal idüib bin yetmiş sekiz senesine mahsûb olmak üzere Erzurum gümrüğü ve tevâbi' mukata'ası olu-geldüğü üzere kendüye deruhte olunub...", BOA. MAD. 2742, s. 179.

¹¹⁸ BOA. İbnü'l-Emin Maliye (bundan sonra İEM.) 517.

¹¹⁹ BOA. AE. IV. Mehmed, 3151.

¹²⁰ BOA. MAD. 657, s. 176-177.

¹²¹ Sahillioğlu, "Siviş Yılı Buhranları", s. 93.

97 471,5 kuruş, 1689'da 91 280 kuruş ve 1690'da ise 115 341,5 kuruş mukataanın yıllık geliri vardı¹²². Mukataa, kuruş bazındaki en yüksek gelirine ulaştı.

1691'de Sultan II. Ahmed'in tahta çıktığında hazine darlık içerisindeydi. Öyle ki askerın cülus bahşışı dahi ödenemedi. Ülke genelindeki buhran, Erzurum'da da hissedildi. Hatta görevli askerlerin 45 965 kuruş / 7 754 000 akçe tutarındaki cülus bahşışı ödenmedi. Gümrük mukataasının geliri; 95 094 kuruş / 11 411 280 akçe olup mültezimin tasarrufundaydı¹²³.

Gümrük Emını

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gümrük emınlarının özellikle iltizam sistemi içerisindeki dinî kimliklerine bakıldığında Müslümanların sayıca fazla olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerin sayısında ise azalma söz konusu olmuştur¹²⁴. Bu kanaati Erzurum gümrüğü içinde söylemek mümkündür.

Erzurum gümrük emınleri, şehir yaşantısında dikkat çekici bir konuma sahiplerdi. 1629 yılında Sanos Çelebi, Halep'ten gelerek Erzurum gümrük mültezimi oldu¹²⁵. Padişahın iltifatına nail olan Sanos, şehirde büyük bir nüfuz kazandı. 1631 ile 1638 yılları arasında gümrük mukataaları Sanos tarafından işletildi¹²⁶. Uzun yıllar mukataaları idare eden Sanos, şehrin önde gelen zenginlerindendi. Öyle ki, şehir merkezinde eski bir kilise olan fakat zaman içerisinde ev haline gelen binayı satın alarak kilise haline getirdi¹²⁷. Bu da göstermektedir ki Sanos'un yadsınamayacak bir nüfuzu vardı.

¹²² BOA. D. ERH. Dos. 2-1.

¹²³ BOA. AE. II. Süleyman 2758; BOA. AE. II. Süleyman, 677.

¹²⁴ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, s. 18.

¹²⁵ Kostaneants, "Erzeroum Ou Topographie", s. 199.

¹²⁶ BOA. MAD. 9829, s. 12, 14, 123, 125; BOA. MAD. 7382, s. 6-35; BOA. MAD. 4383, s. 26, 114, 160; BOA. MAD. 3779; s. 1-2; BOA. AE. IV. Murad, 304. 1631 yılında gümrüğün ve tevabii mukataaların iltizam hakkını yıllık geliri 80 000 kuruşa almıştı. BOA. AE. IV. Murad 131.

¹²⁷ Kostaneants, "Erzeroum Ou Topographie", s. 201-202.

Gümrük eminleri, Erzurum kalesindeki yeniçerilerin ellerindeki paraları değerlendirirlerdi¹²⁸. Yeniçeriler esnaf olarak faaliyet göstermelerinin yanı sıra gümrük eminine borç para vererek transit ticaret oluşması için gerekli krediyi sağlamışlardı¹²⁹. Ticaretle uğraşan askerler ile tüccar sınıfı arasında zaman zaman anlaşmazlıklar da çıkmıştı. Transit ticaretle uğraşan yerli tüccar(beratlı tüccar), padişah tarafından kendilerine ferman verildiği iddiasıyla gümrük vergisini ödememişti. Hatta Hâce Nariki adındaki zimmî, Erzurum beylerbeyi Nasuh Paşa'nın kâtabi olduğu iddiasıyla on yük kumaşın gümrük vergisini vermemişti.

Görünüşte mesele askerî sınıftan olanlarla ilgili gözükmemektedir. Ancak Erzurum kalesi muhafızlarına ocaklık olarak tahsis edilen gümrüğün zarar etmesi üzerine sorun, Divân-ı hümayun'a taşınmıştı. Hükümet, "*kanûn-ı kadim*" üzere tüccar taifesinin vergi ödemesine karar vermişti¹³⁰. 1692'de yeniçeriler, tütünün ihtisab vergisini ödememişlerdi. Bu duruma Erzurum kalesi gönüllüleri itiraz etmişlerdi. Ocaklık olarak tahsis olunan ihtisab mukataasının zarara uğramasından dolayı gönüllüler, hükümete müracaat etmişlerdi. Yapılan tahkikat neticesinde yeniçerilerin vergiyi ödemelerine karar verilmişti¹³¹.

Sonuç

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı idaresine giren Erzurum, terk edilmiş ve harap bir halde iken yeni yönetimin gayretleri neticesinde imar ve iskân edilmişti. Özellikle doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde yolların kavşağı konumunda olmasından ötürü XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir gelişme göstermişti. Erzurum'daki potansiyel ile birlikte ticaretin kontrol altına alınarak vergilendirilmesinde önemli rolü olan gümrük, mali bir birim olarak organize edildi. Nitekim XVI. yüzyılın son çeyreğinde gümrük faal bir şekilde işlemekteydi.

Erzurum gümrüğü, teşekkül olunduktan sonra transit ticaretin daha kontrollü ve verimli işletilmesine çalışıldı. Uluslararası ticaret kapsa-

¹²⁸ BOA. KKA. 70, s. 663.

¹²⁹ BOA. KKA. 70, s. 70.

¹³⁰ BOA. MAD. 5712, s. 91; Berath (Yerli) ve Müstemin (Yabancı) tüccarlar için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 7.

¹³¹ BOA. AE. II. Ahmed 244.

mında, gümrüğe ait kayıtlardan, *ipek, kara kumaş, kadife, kemha, darayi, dülbend, hind elbiseleri, halı, keçe, post, samur, vaşak, nâfe-i kurd, telâtin, sâhtiyan, darçın, karanfil, şeker, fülful, ravend, çub-i çini, cevzi, çivid ve pamuk* gibi mamullerin ithal edildiği tespit edilmiştir. Ayrıca *çuka ve boga* gibi kumaş ve bezden oluşan mallarla *kahve ve şeker* gibi tüketim mallarının Halep ve Şam'dan getirilmiştir. Transit ticaret kapsamında Erzurum'dan ihraç olunan mallar arasında; *papuç, çizme, bez ve sabun* gibi mamullerin olduğu belirlenmiştir. Bu arada İran'a giden tüccarın gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalay gibi madenlerden imal edilen malları götürmeleri kesinlikle yasaklanmıştır.

Coğrafi sınırları, vergi tür ve miktarları belirlenmiş, hazineye ait önemli gelir kaynağı olarak tanımlanan birimler mukataa olarak tanımlanmıştır. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarına doğru mukataa olan Erzurum gümrüğü, kimi zaman emanet (*ber vech-i emânet*) kimi zaman da iltizam (*ber vech-i iltizâm*) olarak işletilirdi. Değişen koşullar çerçevesinde, Erzurum gümrük mukataası genelde iltizam olarak tahsis edilmişti. İltizam sistemi içerisinde gümrüğü deruhte edenlerin dinî kimliklerine bakıldığında Müslümanların sayıca fazla olduğu görülmektedir.

Osmanlı gümrük rejimi anlayışı doğrultusunda *ad valorem* olarak belirlenen Erzurum gümrüğünde, vergi oranlarının her mala tekabül eden fiili miktarları, kendi muntkasında ayrı ayrı hesaplanarak tespit edilen *spesifik* tarifelere göre belirlenmişti.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru faaliyete geçen Erzurum gümrüğü, kısa zamanda adında söz ettirmiştir. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İstanbul ve İzmir'den sonra üçüncü büyük gümrüğü konumuna gelen Erzurum, ticaretin ne denli canlı cereyan ettiği gümrük gelirlerinden anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın başlarında 2 882 460 akçe geliri olan gümrük, yüzyılın sonlarında 11 411 280 akçelik bir gelire ulaşmıştı. Dikkati çeken bir nokta ise XVII. yüzyılın ilk yarısında Şah Abbas'ın Osmanlı topraklarına ani saldırısı ile başlayan savaşa rağmen doğudan gelen kervanların uğrak noktasındaki Erzurum'da ticaretin devam ettiği gümrük kayıtlarından anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresinin özellikle XVII. yüzyıldaki sefer ve askeri harcamaların artışı ile ortaya çıkan nakit ihtiyacını gidermeye çalıştığı ve zaman zaman ciddi rekabetlerin yaşandığı vergi kaynaklarından birisi de Erzurum gümrüğüdür.

Tablo 1. XVII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü'nün Gelir Durumu¹³²

Yıllar	Akçe	Yıllar	Akçe
1601-02	2 822 460	1645	7 380 000
1606	2 600 000	1646	7 380 000
1607	3 333 333	1647	7 380 000
1608	4 000 000	1650	7 380 000
1609	4 500 000	1651	7 380 000
1611	4 500 000	1652	7 380 000
1612	5 000 000	1667	7 687 520
1614	4 500 000	1668	7 687 520
1621	4 400 000	1669	9 756 000
1629	3 600 000	1670	9 756 000
1630	3 600 000	1672	11 526 480
1631	8 000 000	1673	11 526 480
1632	8 000 000	1674	11 526 480
1633	8 000 000	1675	11 526 480
1634	8 000 000	1676	11 526 480
1635	8 000 000	1688	11 696 580
1636	9 600 000	1689	10 953 600
1637	9 600 000	1690	13 840 980
1638	9 600 000	1691	11 411 280

¹³² BOA. MAD. 5568, s. 258-260; BOA. MAD. 5568, s. 265-266; BOA. KKA.70, s. 663; BOA. KKR. 1898, s. 4-12; BOA. MAD. 5568, s. 203-210; BOA. MAD. 5568, s. 190; BOA. MAD. 7343, s. 10-25; BOA. KKR. 1926, s. 5-10; BOA. AE. IV. Murad 131; BOA. MAD. 9829, s. 12, 14, 123, 125; BOA. MAD. 7382, s. 6-35; BOA. MAD. 4383, s. 26, 114, 160; BOA. MAD. 3779, s. 1-2; BOA. AE. IV. Murad, 304; BOA. MAD. 2841, s. 73; BOA. MAD. 420, s. 2-22; BOA. MAD. 16104, s. 1-6; BOA. MAD. 2765, s. 40-41, 43, 74-75, 121, 146; BOA. MAD. 16097, s. 1-9; BOA. MAD. 2742, s. 116; BOA. MAD. 2742, s. 119; BOA. İEM. 517; BOA. MAD. 657, s. 176-177; BOA. D.BŞM. ERH. Dos. 2-1; BOA. AE. II. Süleyman 2758; BOA. AE. II. Süleyman, 677; Erim, *Erzurum Gümrüğü*, s. 20.